

VARIA

— KÖNYVISMERTETÉSEK —

KÖRNYEZETI DEMOKRÁCIA ÉS JOG

Gyula BÁNDI: *Environmental Democracy and Law: Public Participation in Europe*
Groningen–Amsterdam, Europa Law Publishing, 2014.

Bándi Gyula professzor az MTA doktora, a Jean Monnet kiválósági központ igazgatója, a PPKE JÁK Környezetjogi és Versenyjogi Tanszékének vezetője, az ELTE és a PPKE professzora. Idén (2014-ben) már jelent meg könyv Bándi Gyula, Szabó Marcel és Szalai Ákos tollából a Europa Law Publishing kiadásában: *Sustainability: Law and Public Choice* címmel. Bándi Gyula professzornak nem sokkal később újabb könyve jelent meg a kiadónál.

A Bándi Gyula professzor szerkesztésében és társszerzőségével megjelent *Environmental Democracy and Law* c. könyv 17 fejezetben tárgyalja a környezeti demokrácia és jog aktuális helyzetét. Az egyes fejezeteket a szakma hazai és külföldi kiválóságai írták.

A környezeti demokrácia témájában a közelmúltban megjelent, nemzetközi hatású könyvek között szerepel Jale Tosun *Environmental Policy Change in Emerging Market Democracies* c. könyve, amely a kelet-európai és a latin-amerikai országok példáját hozza fel.¹ A Bándi Gyula professzor szerkesztésében megjelent könyv hasonlóan irányadó munka a környezetvédelmi demokrácia kutatói és oktatói számára.

A hazai szakirodalomban magyar nyelven is fontos környezetjogi munkák láttak napvilágot az utóbbi években. Köztük találjuk Bándi Gyula *Környezetjog*,² Kőhalmi László *A büntetőjog alapproblémái*,³ Csák Csilla *A környezetjogi felelősség magánjogi dogmatikája*,⁴ továbbá Fodor László *Környezetjog* című⁵ könyvét is.

Az *Environmental Democracy and Law* a jogtudomány és a szociális ökológia alaposságával vizsgálja a környezeti demokrácia jogintézményeit. A könyv szerzői között van a szerkesztő, Bándi Gyula professzor is, aki arról tesz tanúbizonyságot, hogy gyakorló jogásként és egyetemi tanárként is kell (és lehet) a környezetjogot a

¹ Jale TOSUN: *Environmental Policy Change in Emerging Market Democracies: Eastern Europe and Latin America Compared*. Toronto, University of Toronto Press, 2013.

² BÁNDI Gyula: *Környezetjog*. Budapest, Szent István Társulat, 2011.

³ KŐHALMI László: *A büntetőjog alapproblémái*. Pécs, Kódex, 2012.

⁴ CSÁK Csilla: *A környezetjogi felelősség magánjogi dogmatikája*. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2013.

⁵ FODOR László: *Környezetjog*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014.

környezetjog-tudományi nézőpontra túl a jogszociológia aspektusából is szemlélni. Olyan környezetszociológiai fogalmakat használ a környezetjog magyarázásakor és értelmezésekor, amelyek közel hozzák a hétköznapi környezethasználókhoz a környezetjog célját és lényegét. Tehát segítik a professzionális jogalkalmazókat (bírákat, ügyvédeket stb.) az ügyfelekkel történő kommunikáció során. Amikor a paragrafus mögül előtűnik a gyakorlat; amikor a puszta jogszabálysöveg mögött látszik a tárgyi jog kézzelfogható valósága, akkor válik igazán hasznossá a jogtudós munkája. Az *Environmental Democracy and Law* c. könyv ezt a transzparenciát hordozza, és ezért válik bármely ország bármilyen feladatot végző jogásza számára tudományos és gyakorlati forrássá.

Az *Environmental Democracy and Law* 1. fejezete a környezeti demokráciáról szól, Bándi Gyula professzor tollából. A környezeti igazságosság, a környezeti döntéshozatalban való társadalmi részvétel, a szubszidiaritás, valamint más, a környezeti demokrácia értelmezéséhez elengedhetetlen fogalmak tisztázása, kurrens alkalmazása és empirikus megközelítése adja meg a könyv alaphangját. Bándi Gyula professzor nevéhez kötődik az ökológiai reziliencia fogalmának meghonosítása a magyar jogtudományban. MTA doktori védésekor ezt külön kiemelte a védési bizottság. A 3. fejezetben Bándi Gyula professzor az ökológiai rezilienciáról részletesen szól. A 8. fejezetben Fülöp Sándor, a 14. fejezetben Sárközy István említi ezt a fogalmat. Ennek jelentőségét az adja, hogy mára a fenntartható fejlődés önmagában kevésnek bizonyul a környezet védelmében. Az ökológiai reziliencia az ökológiai rendszerek önfenntartó működésében látja a környezetvédelem jövőjét. Nem elég a fejlődés során a természeti értékeket fenntartani. A legjobb, ha a természeti értékek alkotta ökológiai rendszerek önfenntartó képességét segítünk megőrizni, azaz, ha nem terheljük a környezetet olyan módon, hogy az elveszítse az önálló működés képességét.⁶

Az *Environmental Democracy and Law* 2. fejezetében Gerd Winter, a környezetjog brémai professzora és az Európai Környezetjogi Kutatóintézet igazgatója értekezik a közigazgatási döntéshozatalban történő közösségi részvételről. A szerző kitér arra, hogy a nemzeti szinten már jól működő közösségi részvétel mellett az Európai Unió döntéshozatalában is biztosítani kell ezen participációs jogokat.

Az *Environmental Democracy and Law* 3. fejezetében Bándi Gyula professzor az Európai Unió környezeti akcióprogramjain keresztül mutatja be a környezeti demokrácia és jog szupranacionális fejlődését. Ezt követően az uniós környezeti jogalkotásról olvashatunk. A környezetet érintő döntéshozatalban csak a jól informált lakosság képes részt venni. Ha a lakosság környezetet érintő jogait sértik – így például nem kapja meg a környezeti információt –, akkor igazságszolgáltatáshoz lehet fordulni. Ez Magyarországon és az Aarhusi Egyezmény hatálya alatt álló minden országban a környezeti demokrácia alapja. A társadalmi szervezetek az állampolgárok környezeti érdekeit segítenek kifejezni. A környezetvédelmi egyesületek *actio popularis*hoz való joga Magyarországon működik⁷ – ezen jogintézmény bevezetése azonban nem

⁶ Vö. HORVÁTH Gergely: A „fenntartható jólét” programjának előfeltételei. *Társadalomkutatás*, 2014/1., 51–62.

⁷ Vö. JULESZ Máté: Egy modern jogi eszköz a környezet védelmében. *Magyar Tudomány*, 2006/12.,

kötelező átfogóan, uniós jelleggel, minden tagállamban. Mindazonáltal pozitívumként szolgál. Magyarországon a civil szervezetek közül csak a környezetvédelmi egyesületeknek van joguk a környezetvédelmi *actio popularis*-hoz. Jogrendünk kizárja ugyan a többi civil szervezetet – így az alapítványokat és a civil társaságokat – ezen jog gyakorlásából, de a praxis arra enged következtetni, hogy az egyesületek képesek a leghatékonyabban, a környezetvédelem számára legelőnyösebben élni a környezeti demokrácia ezen intékcijával. Bándi Gyula professzor jogesetek során át (köztük a *Slovak Bear case*) bizonyítja, hogy az Európai Unió széles körben kívánja biztosítani az igazságszolgáltatáshoz való hozzájutást környezeti kérdések esetén is.

A 4. fejezetben Bándi Gyula professzor a környezethez való jog procedurális garanciáiról ír. A katolikus egyház tanítása is kiáll a környezethez való jogért. XVI. Benedek pápa *Caritas in Veritate* enciklikája ezzel kapcsolatban minden olvasó előtt ismert.⁸ Az emberi jogok és a környezeti érdekek között a környezethez való jog jelenti az összekötő kapcsot. Továbbá a szerző a nemzetközi közjog szerepét is vitathatatlanak tartja a környezethez való emberi jog alakítása terén. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata támpontnak tekinthető e tekintetben. Az Európai Unió Alapjogi Kartájában a környezetvédelem már a harmadik generációs alapjogok között kap helyet. Az Alapjogi Karta preambuluma a fenntartható fejlődésről és a jövő nemzedékek érdekeiről is szól. Fontos volna az ökológiai reziliencia intézményét az uniós alapjogok szintjére emelni. Erre talán már nem kell sokat várni, hiszen a környezeti érdekek képvisellete *commodum publicum*-ként jelenik meg a legtöbb európai uniós parlamenti párt célkitűzésesei között. Az *Environmental Democracy and Law* c. könyv is segít ezt a célt előmozdítani.

Szabó Marcel a könyv 5. fejezetében továbbárnalja a környezetvédelmi participációs jogok kérdését. Szabó Marcel kiemeli annak jelentőségét, hogy az Európai Unió csatlakozott az Aarhusi Egyezményhez. Míg a kelet-közép-európai országok már az EU-hoz történt csatlakozásuk előtt ratifikálták az Aarhusi Egyezményt, addig Európa nyugati részén ez lassabban haladt. Szabó Marcel kritikát fogalmaz meg az EU aarhusi irányelvvel kapcsolatban, mivel az irányelv a tagállami implementációra bízta, hogy a közösségi részvétel gyakorlásának kik lehetnek a jogalanyai. Ez szükító értelmezésre adott lehetőséget. Szabó Marcel felhívja a figyelmet, hogy ez az Aarhusi Egyezmény 3. cikkelyének 9. bekezdésébe ütökzik.

A 6. fejezetben Jerzy Jendroska az Aarhusi Egyezmény 6. cikkelye alapján vizsgálja a közösségi részvételt. Eva Kruziková a 7. fejezetben szintén a környezeti információhoz való hozzáférés és az igazságszolgáltatáshoz való jog kérdését helyezi előtérbe. A 8. fejezetben Fülöp Sándor, aki a jövő nemzedékek országgyűlési biztosaként működött, a jövő nemzedékek jogairól ír. A 9. fejezetben Kiss Csaba a környezetvédelmi egyesületekről, valamint azok *actio popularis*-áról ír. Ezt a témát folytatja a

1476–1488. Vö. JULESZ Máté: Környezetvédelmi civil szervezetek és az *actio popularis*. *Acta Humana*, 2006/3–4., 150–164.

⁸ JULESZ Máté: A *Caritas in Veritate* és a környezetvédelmi kommunikáció. *Jel-Kép*, 2010/1–2., 103–114.

következő, a 10. fejezetben Yvonne Scannell.⁹ Yvonne Scannell az európai uniós vívmányok irországi implementációját is elemzi. Írország – jelentőségét tekintve – Magyarországhoz mérhető ország, melynek példája hazánk számára hasznos útmutatót nyújt.

A 11. fejezetben Pánovics Attila az előbb a Zengőre, majd a Tubesre tervezett rádiólokátor-állomás kurrens problémája kapcsán emeli ki a környezetvédő civilek, az ombudsman és az államigazgatás valós érdekérvényesítő hatását. A 12. fejezetben Szigeti Bonifert Márta a környezetvédelmi közösségi részvétel szupranacionális és Európai Unión túli lehetőségeiről szól.

A könyv 13. fejezetében Jávor Benedek és Beke Zsolt a közösségi részvétel magyarországi társadalmi helyzete kapcsán elemzi a résztvevők és az apatikusak participációs jogait és lehetőségeit. Az empirikus kutatás tapasztalatokban gazdag, friss eredményeket bemutató könyvfejezetet eredményez. Ennek előzményeit a szerzők korábbi munkáiban megtalálhatjuk.¹⁰ Egyebek mellett rámutatnak a lakóhely és az iskolázottság determináló hatására a közösségi részvételben. Ahol a közösségi részvétel motorja hiányzik, ott a lakossági aktivitás is hiátusokat mutat. Minél kisebb egy település, annál nagyobb arányban vesznek részt a helyben lakó emberek a lakossági fórumokon. A környezetvédelmi közérdekű önkéntes tevékenység is inkább a kisebb települések lakosságára jellemző. Ugyanakkor minél nagyobb településről van szó, annál valószínűbb, hogy a helyben érintett lakosság elmegy tüntetni, ha arra kerül sor. Jávor Benedek és Beke Zsolt diagramokon mutatja ki az elvégzett felméréseik eredményét. Ez könnyen érthetővé és gyorsan átláthatóvá teszi a lakosság részvételi szándékának irányait és erősségét.

A könyv 14. fejezetében Sárközy István a jövő nemzedékek országgyűlési biztosáról értekezik. A biztos gyakorlati, eseti tapasztalataiból szűr le következtetéseket. Az ombudsmani gyakorlatban felmerülő konkrét eseteket témacsoportokra bontja. Az önkormányzati területfejlesztés és területrendezés mellett a zaj- és rezgésvédelem, a levegő-, a víz- és a természetvédelem, a közlekedés, az energiatermelés, a hulladékgazdálkodás, az állattartás és – *inter alia* – a közösségi részvétel helyzetét is elemzi.¹¹

⁹ Vö. Lóránt CSINK – Júlia T. KOVÁCS: *Paradigm Shift in the Constitutional Character of Environment?* In: Marcel SZABÓ – Veronika GREKSA (eds.): *Right to Water and the Protection of Fundamental Rights in Hungary*. Pécs, University of Pécs Faculty of Law, 2013. 16–33. Vö. Máté JULESZ: *Environmentalism in Today's Eastern Europe*. *The Open Law Journal*, 2013. 10–14.

¹⁰ JÁVOR Benedek – Beke Zsolt: *Résztvevők és apatikusak. Adalékok a társadalmi részvétel helyzetéhez Magyarországon*. *Politikatudományi Szemle*, 2013/4., 59–89. Vö. JÁVOR Benedek: *Környezeti krízis és a demokratikus állam*. *Liget*, 2000/7., 6–19.

¹¹ Vö. Herbert KÜPPER: *A közvetlen demokrácia Magyarországon és Németországban (I. rész), Jura*, 2009/1., 71–85. Vö. SZAMEL Katalin: *A közérdek érvényesíthetősége a környezetvédelemben*. In: SZAMEL Katalin (szerk.): *Közérdek és közigazgatás*. Budapest, MTA Jogtudományi Intézet, 2008. 233–252. Vö. Cordula MERTENS: *Public Participation in Hungarian Biodiversity Governance: The Role of NGOs in Natura 2000*. PhD-dissertation. 2014.

A 15. fejezetben Kovács Ágnes a genetikailag módosított szervezetekkel (GMO) kapcsolatos közösségi részvételt tárgyalja.¹² Külön ír a Biológiai Sokféleségről szóló Egyezményről, a Cartagenai Jegyzőkönyvről, az Aarhusi Egyezményről, a Nagoyai Jegyzőkönyvről, a 2001/18/EK irányelvről, a 2003/1829/EK rendeletről, az informális közösségi részvétélről és az NGO-k szerepéről.

A könyv 16. fejezetében Szilágyi Szilvia az Európai Unió hulladékjogával kapcsolatos közösségi részvétélről ír. A 17. fejezetben Lovas András a megújuló energia és az e fogalom alá nem sorolható nukleáris energia európai helyzetéről értekezik. Sólyom László professzor köztársasági elnökként is határozottan állást foglalt a megújuló energia preferenciája mellett, és kiemelte, hogy az atomenergiát – noha az nem tartozik a fosszilis energia körébe – nem tekinthetjük a jövő energiaforrásának. Ez a köztársasági elnökként tett jogértelmezése visszanyúlík egyik alapvető jelentőségű szakirodalmi munkájáig: a *Környezetvédelem és polgári jog* című könyvéig.¹³ Sólyom László 1980-ban megjelent könyvében így fogalmazott: „Az energiakrízis vitathatatlaná tette az atomerőművek működéséhez fűződő ‘termelési érdeket’. A felgyűlt tapasztalatok lehetővé tették a veszélyek realiztikusabb, és főleg az egész probléma differenciáltabb szemléletét.”¹⁴

Megállapítható, hogy a Bándi Gyula professzor szerkesztésében megjelent *Environmental Democracy and Law c.* könyv a környezetvédelem és a környezetjog fejlesztésének meghatározó alapműve.

JULESZ Máté

¹² Vö. ÁRVA Zsuzsanna: *XX. cikk.* In: ÁRVA Zsuzsanna: *Kommentár Magyarország Alaptörvényéhez.* Budapest, KJK-Complex, 2013. 179–181. Vö. KOVÁCS Júlia Marianna: *Egészség és környezet az Alaptörvényben.* In: RIXER Ádám (szerk.): *Állam és közösség.* Budapest, KGRE ÁJK, 2012. 246–262. Vö. JUHÁSZ Gábor: *70/D. § (Az egészséghez való jog).* In: JAKAB András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja.* III. kötet. Budapest, Századvég Kiadó, 2009. 2618–2626. Vö. ÁDÁM Antal: *Alkotmányi értékek és alkotmánybíráskodás.* Budapest, Osiris, 1998.

¹³ SÓLYOM László: *Környezetvédelem és polgári jog.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

¹⁴ SÓLYOM (1980) i. m. 85.

LIBANON – EGY NEHEZEN EGYBETARTHATÓ „JOGI ÉS VALLÁSI MOZAIK” ESETE

André KAHLMEYER: *Familienrecht und Konfessionalismus im Libanon*
– *Geschichte, Personenstandsregelungen und Zivilehe*
Saarbrücken, Müller, 2008. 186. ISBN 978-3-8364-9093-1

A hazai nemzetközi magánjogászok előtt is ismert jelenség az, amikor a – nemzetközi magánjogi kódexben (1979. évi 13. tvr.) vagy nemzetközi szerződésben, illetve újabban uniós rendeletben – foglalt kollíziós szabály olyan állam jogrendszerének alkalmazásához vezet el, amelyen belül több, elkülönülő anyagi jog szabályozza ugyanazon életviszonyt. Az egy államon belül „párhuzamosan létező” jogrendszerek a leggyakrabban területi alapon különülnek el egymástól; jó példát jelentenek erre az USA és más tengerentúli, föderatív felépítésű angolszász államok egyes tagállamainak, vagy éppen Nagy-Britannia történelmi területi egységeinek önálló jogrendszerei. A hazai nemzetközi magánjogi joggyakorlat szembesül időnként azzal a jelenséggel is, amikor a kollíziós szabályok által „felhívott” külföldi jogrendszer államában létező többféle anyagi szabályozás nem területi, hanem személyi alapon különül el egymástól oly módon, hogy a lakosság egyes – vallási vagy etnikai alapon elkülönülő – csoportjai eltérő joganyag személyi hatálya alá tartoznak.

Közhelyszerű megállapítás, hogy a magánjog klasszikus területei közül a személyi, családi és az öröklési jogviszonyok azok, amelyeknek intézményeire az adott társadalom szociális, kulturális, vallási, etnikai stb. tényezői a leginkább rányomják a bélyegüket. Nem is véletlen, hogy az említett jogi partikularizmus – egy szuverén államon belüli párhuzamos jogrendek léte – leginkább e jogterületeken fordul elő, és az kevésbé érinti a gazdaság működéséhez szorosabban kapcsolódó magánjogi területeket (kötelmi, dologi jog, szellemi alkotások joga, társasági jog), amelyeknek sokkal inkább az egységes nemzetgazdaság, és belső piac követelményeinek kell megfelelniük, sőt manapság nemzetek feletti szinten is egységesülést mutatnak. Az említett jelenség legmarkánsabban az iszlám többségű – vagy jelentős iszlám lakossággal rendelkező – közel-keleti és más ázsiai államokra jellemző, éspedig vallási alapon: a helyi állampolgárok személyállapotí, családi és öröklési jogviszonyaira felekezetit hovatartozásuktól függően eltérő joganyag vonatkozik. E jelenséget egy konkrét ország, Libanon példáján keresztül vizsgálja André Kahlmeyer, *Családjog és konfesszionalizmus Libanonban* c. német nyelven megjelent művében.

A szerző által vizsgált ország esetében ez a vallási alapú jogi partikularizmus ha lehet, még sokszínűbb, mint más keleti országokban: az országban jelenleg ti-

zennyolc, az állam által elismert¹ vallási közösség létezik. E sokszínűség kialakulásában jelentősen szerepet játszottak az egyháztörténeti okok. Még jóval az 1054. évi nagy kelet-nyugati egyházszakadás előtt, a korai keresztény időszakban lezajlott dogmatikai viták éppen a közel-keleti térségben vezettek a legtöbb konfliktushoz, amelyek máig kiható szakadásokat eredményeztek egyfelől a korai egyetemes zsinatok krisztológiai tanításait követő egyházak (római katolicizmus és bizánci ortodoxia), másfelől a zsinati tanításokat elutasító „ősi keleti” – antichalkedóni (örmény, szír, kopt) illetve nesztoriánus – egyházak között. E megosztottságot csak fokozta az, hogy a korai újkorban (XVI-XVIII. sz.) e különböző hittanítású ill. rítusú keleti egyházak részlegesen unióra léptek a római Szentszékkal, aminek folytán csak Libanonban ma hat különböző rítusú keleti katolikus egyház van jelen; és még nem ejtettünk szót az újkori missziók nyomán a térségben megjelent különféle protestáns gyülekezetekről. A libanoni vallási sokszínűség létrejöttében azonban a fő tényezőt talán az ország földrajzi adottságai jelentették. A Közel-Keletet uraló birodalmak a Libanon-hegyvidéken annak elzártsága és terepviszonyai folytán rendszerint nehezen tudtak teljeskörű uralmat gyakorolni, aminek egyik következményeképpen a vidék többször vált menedékhévé az „aktuális” birodalmi államvalláshoz képest eretnekségnek tekintett vallási irányzatok követőinek: így különösen a VII. században az ország történelmét és mai arculatát markánsan meghatározó maronita keresztényeknek, néhány évszázaddal később pedig az iszlám fő, „ortodox” vonulatából kiszakadó drúzoknak. E vallási közösségek felett – azok „földrajzi védettsége” okán – a mindenkori birodalmak főhatósága nem egyszer csak névleges volt, és autonómiájukat később az oszmán uralkodók el is ismerték.

A szerző a tanulmányban kiemeli, hogy a felekezeti hovatarozás meghatározó volta Libanonban két szinten is jelentkezik: egyfelől közjogi szinten – ezt a szerző politikai konfesszionálisnak nevezi –, másrészt a magánélet, a hétköznapi viszonyok szintén (a szerző szóhasználatával társadalmi konfesszionálisnak).

A libanoni *politikai konfesszionális* mibenlétéről idehaza is fogalma lehet mindenkinek, aki az elmúlt években – vagy inkább évtizedekben – akár csak laikus érdeklődőként a hazai sajtóban megjelent publicisztikákon és a napi híreken keresztül figyelemmel követte az országban zajló eseményeket. A XX. első felében a francia mandátum idején formálódott, majd a függetlenség hajnalán, 1943-ban elfogadott Nemzeti Paktumban lefektetett libanoni politikai rendszer az ország meghatározó vallási közösségei között létrejött, meglehetősen törékeny hatalommegosztáson alapul. Ennek lényege, hogy a parlamenti mandátumok megoszlanak a vallási közössé-

¹ Államilag elismert, közjogi jogállással bíró vallási közösségnek minősülnek Libanonban az alábbiak: 1. *keresztény egyházak*: 1.1. a Római Szentszékkal közösségben álló (katolikus) egyházak: maronita, latin-, görög- (melkita), szír-, örmény- és káld-katolikus egyházak; 1.2. görög-ortodox egyház; 1.3. ősi keleti antichalkedóni ortodox (miafizita – tévesen „monofizita”) – egyházak: örmény-, szír- és kopt-ortodox egyházak; 1.4. a Kelet Apostoli Egyháza („asszír” egyház); 1.5. evangélikus egyház; 2. *muszlim felekezetek*: 2.1. szunniták; 2.2. síiták; 2.3. alaviták; 2.4. izmaeliták; 3. *drúzok*; 4. *zsidó felekezet*. Megjegyzendő viszont, hogy a vallási közösségek jogállására vonatkozó libanoni szabályozás bizonytalansága folytán nem is teljesen egységesek az álláspontok az államilag elismert felekezetek számára nézve; egyes álláspontok 17-re, mások 19-re teszik ezek számát.

gek között, sőt az egyes közjogi és egyéb vezető állami tisztségeket is – egy sajátos „proporcionális rendszerben” – eleve meghatározott vallási közösségek jogosultak betölteni.² E kvóták még a múlt század közepén kerültek meghatározásra, a lakosság akkori hozzávetőleges vallási összetételének megfelelően, és azokon az 1975-1989 közötti véres polgárháborút lezáró Taifi Megállapodás (1989) is csak kismértékben változtatott.³ A tényleges demográfiai arányok azonban mára – a keresztény lakosság nagyfokú emigrációja és a muszlim közösségek körében eleve magasabb népszaporulat folytán – markánsan megváltoztak.⁴ Az ország modern kori történetében már több közjogi dokumentum is nemzeti célként tűzte ki a politikai konfesszionális felszámolását, ám az erre irányuló konszenzuseresésnek egyelőre nyoma sincs, sőt a libanoni politikai-közjogi rendszer az utóbbi években (nem utolsósorban a szíriai polgárháború hatására) újból erősen destabilizálódni látszik.

A szerző monográfiájának fókuszában azonban elsősorban a libanoni konfesszionális más aspektusa, a társadalmi konfesszionális áll, mégpedig annak is egy szűkebb szelete: a „*jogi konfesszionális*”, azaz a felekezeti hovatartozás kihatása az egyén személyi és családi jogállására. A jelenlegi libanoni személyállapoti és családi joganyag vázolását megelőzően – a történeti módszert követve – az annak kialakulásában leginkább szerepet játszó két tényezőt mutatja be: egyrészt a másvalású alattvalók térséget uraló iszlám birodalmakban (Ommajádok, Abbászidák, mameluk, majd oszmán uralom) elfoglalt jogállásának alakulását, másrészt a libanoni jogrendszer kifejlődésében szerepet játszott nyugati – döntő részben francia – hatásokat. Ez a libanoni jogfejlődést befolyásoló két hatás egyáltalán nem csupán egymást időben váltva, hanem párhuzamosan is érvényesült: többé-kevésbé közismert, hogy az ország maronita (és más katolikus) közösségeinek elitje „vigyázó szeméit Párizsra vetette” már az iszlám uralom évszázadaiban is. E közösségek fő külföldi érdekvédője a Magas Portánál Franciaország volt; a francia gazdasági, kulturális és politikai befolyás időtartama Libanonban így korántsem korlátozódik a francia mandátum mintegy két évtizedes (1920-1943) időszakára.

A Libanonban máig fennmaradt személyállapoti és családjogi konfesszionális forrását a szerző a klasszikus iszlám jog másvallásúakra vonatkozó szabályozásában látja. Ennek sajátossága, hogy védett – bár alárendelt jogállású – kisebbségként kezelte a „Könyv birtokosainak” (ahl al-Kitab) tekintett vallások (keresztények, zsidók) követőit (dhimmi). A shari'a jog rendezte az ilyen alattvalóknak az iszlám államhatalomhoz és a muszlim közösség (umma) tagjaihoz fűződő jogviszonyait, ám annak hatálya nem terjedt ki az ilyen dhimmi-közösségek belső ügyeire, és azok tagjainak egymáshoz fűződő jogviszonyaira. Utóbbiakra az adott kisebbségi közösség saját joganyaga és igazságszolgáltatása volt irányadó, az adott közösség legfőbb val-

² A mindenkori államelnök pl. maronita keresztény, a kormányfő szunnita, a törvényhozás elnöke pedig síita muszlim kell, hogy legyen.

³ A parlamenti mandátumok aránya a korábbi (keresztényeknek kedvező) 55-45 % helyett 50-50 % lett.

⁴ Politikailag rendkívül „kényes kérdés” lévén, az országban 1932 óta nem végeztek hivatalos népszámlálást, így csupán becslések állnak rendelkezésre. Utóbbiak szerint a keresztény lakosság aránya ma már legfeljebb csak mintegy 30 % körül lehet.

lái vezetőjének joghatósága – és a muszlim uralkodóval szembeni felelőssége – mellett. E sajátos vallási és jogi autonómia legkifejlettebb formáját, *millet*-rendszer néven az Oszmán Birodalomban érte el.

Libanonban – legalábbis a személyi, családi és öröklési jog területén – lényegében a mai napig ez a *millet*-rendszer él tovább bizonyos módosult formában azzal, hogy formálisan immár valamennyi elismert vallási közösség egyenrangúnak tekintendő. Míg valamiféle egységes libanoni nemzettudatról a mai napig csak erős fenntartásokkal beszélhetünk, annál erősebb az egyes közösségek önálló identitástudata. Libanoni sajátosság, hogy az egyes vallási közösségek saját identitásuk meghatározásánál nagyon eltérő orientációs pontokra támaszkodnak: a szunnita muszlimok jelentős része számára az iszlám egyetemessége a meghatározó, illetve (a görög-ortodoxok és melkita görög-katolikusok egy részével együtt) a pánarab nacionalizmus felé tájékozódik, a síiták számára Irán jelenti az „origót”; ezzel szemben a maronita keresztény elit tekintélyes része (amint e recenzió írója személyesen is tapasztalta) magát az európai kultúrkör részének és/vagy az ősi főníciai vagy arámi – tehát feltétlenül az arab hódítás előtti! – levantei örökség letéteményesének tekinti, és szinte semmit sem tart annál sértőbbnek, mint ha a kívülállók „arabnak” tekintik. Ha a helyiek vállalják is a „libanoni” jelzőt saját nemzeti identitásuk megjelölésére, ezalatt sokan ma is nagyon mást értenek: míg a fiatal generációk egy részében (ennek jelei különösen a 2005. évi „cédrusos forradalom” óta mutatkoznak meg) erősödik egyfajta vallási közösségeken átívelő libanoni összetartozás-tudat, addig a jobboldali keresztény elit egy része ma is csak saját közösségét tartja „valódi” libanoninak, egyfajta „idegen testnek”, „betolakodóknak” érezve az országban élő muszlimokat.⁵ Ezt a jelenséget a monográfia szerzője úgy írja le, hogy egységes libanoni nemzet helyett a libanoni társadalom egyfajta „mozaik-társadalomként” létezik, azaz „*kisebb, felekezeti 'nemzetek' konzorciumaként*”.⁶ Egy libanoni számára az identitásának elsődleges kifejezője a mai napig a felekezeti hovatartozása. És fordítva: egy libanoninak valamely vallási közösséghez tartozása nem csak, illetve nem elsősorban az érintett személyes meggyőződését, világnézetét fejezi ki, hanem identitását, társadalmi és jogi státuszát.

A szerző munkájában arra a következtetésre jut, hogy a jelenlegi jogi konfesszionizmus, amely többé-kevésbé jól működött az oszmán birodalomban, a *modern körülmények között gátját képezi az egységes libanoni nemzettudat megszállásának*, és erősen gyengíti az ország belső kohézióját. Okkal merül fel a kérdés – és művének utolsó fejezeteiben ezt vizsgálja a szerző is –, hogy milyen esélyei lehetnek a konfesszionizmus felszámolásának, a jogrendszer és igazságszolgáltatási szervezet szekularizálásának.

Libanon modern kori történetét folyamatosan olyan reformkísérletek szegélyezik, amelyek e jogi konfesszionizmus megszüntetésére irányultak. Már a XIX. század

⁵ Ez az attitűd fokozottan jelentkezik az országban a legutóbbi évtizedekben megtelepedett, a társadalom peremén élő, állampolgársággal nem rendelkező – nagy többségében muszlim – palesztín menekültekkel szemben.

⁶ Ld. a monográfia 111. oldalát.

közepén kezdődő oszmán reformok (tanzimát) is, amelyek vallási hovatartozástól függetlenül polgári jogegyenlőséget biztosítottak valamennyi oszmán alattvalónak, célul tűzték ki az „archaikus jogi struktúrák” felszámolását, ám ezek soha nem érték el a személyállapoti és családi jog területét. A francia mandátum idején több ízben is sor került egységes libanoni családi jog megalkotására irányuló reformtervek kidolgozására, ezek azonban – éppúgy, mint a független Libanon fennállása óta történt hasonló kísérletek – meghiúsultak, részben a meghatározó vallási közösségek elítjének, részben egyes vallási vezetőknek az ellenállásán. Ilyen körülmények között a vallási közösségek jogi és igazságszolgáltatási autonómiájának teljes megszüntetése, a lakosság egészére kötelezően kiterjedő egységes, világi családi jog bevezetése teljesen irreális. A szerző részletesen ismerteti azt az 1997. évi, Elias Hrawi államelnöktől származó reformjavaslatot, amely a meglévő, vallási alapú jogok mellé egy polgári családi jogrendet vezetne be párhuzamosan, fakultatív jelleggel; a monográfia függelékében közli is e törvénytervezet arab szövegét és német fordítását. Egy ilyen szabadon választható polgári családjogi rendszer mindenekelőtt azon libanoniak helyzetét könnyítené meg, akik – különböző vallási közösségekhez tartozván – jelenleg belföldön egyáltalán nem,⁷ vagy csak nagy nehézségek árán léphetnek egymással házassági kötelékre, és emiatt rendszerint külföldön (pl. Ciprus, Törökország, Franciaország) kötnek polgári házasságot. Az ilyen, külföldön kötött polgári házasságok Libanonban nemzetközi magánjogi szempontból is nagyon sajátos, felemás jogi helyzetet eredményeznek: azok joghatásait a libanoni állami jogrend – ellentétben az érintettek felekezetével – elismeri. Ugyanakkor az ilyen házasság joghatásaira (házastársak jogai és kötelezettségei) és annak esetleges felbontására a libanoni bíróságok – vonatkozó libanoni polgári joganyag hiányában – kizárólag külföldi joganyagot, éspedig a házasságkötés helye szerinti állam családi jogát tudják alkalmazni, jöllehet ezen államhoz a feleket esetleg semmiféle szoros kötelék nem fűzi egy – esetleg évtizedekkel korábbi – „pillanatnyi mozzanaton” kívül.⁸

André Kahlmeyer monográfiája egy olyan jogrendszerrel foglalkozik, amely többféle jogi kultúra kereszteződésében fekszik. A németül tudó olvasók közül nem csupán a Libanon politikatörténetével, a jogi kultúrák fejlődésével vagy összehasonlító joggal foglalkozó szakértők számára javasolt olvasmány. A szerző által vizsgált jelenséggel ui. manapság a gyakorlati jogalkalmazás is szembesül, éspedig nem csupán Európának a jelentősebb számú bevándorolt népességgel rendelkező államaiban, de idehaza is egyre gyakrabban. A hazai bírósági, közjegyzői, anyakönyvi, gyámhivatali stb. eljárásokban is növekvő számban fordulnak elő esetek, amikor olyan kül-

⁷ A felekezeti jogokban rejlő házasságkötési akadályok folytán (pl. muszlim nő nem muszlim férfival történő házasságkötésének tilalma az iszlám jogban; megkeresztelt nem megkeresztelttel történő házasságának kánoni tilalma a keresztény egyházjogokban, stb.)

⁸ A házasságkötés helye a nemzetközi magánjogban rendszerint csupán a házasságkötés *alaki* érvényességére irányadó jogot határozza meg; a házastársak egymással szembeni jogaira és kötelezettségeire, házassági vagyoni jogra, valamint a kötelék bontására viszont a legtöbb szabályozás azon állam jogát rendeli alkalmazni, amelyhez a házastársakat valamilyen *szorosabb és tartósabb jellegű kapcsolat* fűzi (pl. állampolgárságuk szerinti jog, lakóhelyük vagy szokásos tartózkodási helyük szerinti jog).

földi állam jogát kell alkalmazni, amelyben – Libanonhoz hasonlóan – több jogrendszer létezik a lakosság egyes csoportjaira. Ilyen jogesetek elbírálásánál (pl. libanoni állampolgárok magyarországi házasságkötése vagy házasság-felbontása, szíriai állampolgár örökgyógy magyarországi hagyatéka, Indiában tett apai elismerő nyilatkozat belföldi joghatásaink kérdése, stb.) rendszerint megkerülhetetlen az a kérdés, hogy a jogviszonyban érintett fél ezek közül melyiknek a személyi hatálya alá tartozik, illetve többféle jog érintettsége esetén melyik alkalmazandó. Tendenciaként egyre inkább érvényesül, hogy az ilyen – interperszonális – kollíziók feloldására a nemzetközi magánjog immár kifejezett szabályokat alkot; ez egyaránt megfigyelhető a legutóbbi időkből elfogadott nemzeti kollíziós kódexekben,⁹ valamint a kollíziós nemzetközi magánjogot egységesítő nemzetközi egyezményekben, illetve uniós rendeletekben.¹⁰ A könyv így érdekes háttér-ismeretekkel szolgál külföldi vonatkozású ügyekben eljáró gyakorló jogászok számára is az ilyen kollíziós esetek jobb megértéséhez.

Szócs Tibor

⁹ A jellemzően követett megoldás szerint, ha a felhívott külföldi jogrendszer államában a személyek egyes csoportjaira nézve eltérő joganyag van hatályban, akkor elsősorban az érintett állam saját személyközi (interperszonális) szabályozása irányadó; ha pedig nincsenek ilyen szabályok, akkor azon joganyag, amellyel az ügy tényállása a legszorosabb kapcsolatban áll. Ilyen megoldást követ pl. a német EGBGB 4. cikk (3) bekezdése, az osztrák IPRG 5. § (3) bekezdése, az olasz Nmtv. (218/1995. tv.) 18. cikke, a 2004. évi belga Nmtv. 17. cikk 2. §-a, a 2005. évi bolgár Nmtv. 41. cikk (3)-(4) bekezdése, a 2011. évi lengyel Nmtv. 9. cikke, az 1999. évi szlovén Nmtv. 9. cikke és az orosz Ptk. 1188. cikke.

¹⁰ Ld. pl. a házassági bontójog kollíziós szabályait egységesítő „Róma-III” rendelet (1259/2010/EU rendelet) 15. cikke, az európai öröklési rendelet (650/2012/EU rendelet) 37. cikke.

AZ EURÓPAI ADÁSVÉTELI JOG KAPCSOLÓDÁSI PONTJAI AZ ANGOL ÉS A NÉMET JOGHOZ, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL EGY EURÓPAI NORMATÍV SZERZŐDÉSFOGALOM KÖRVONALAIRA

Gerhard DANNEMANN – Stefan VOGENAUER (eds): *The common European sales law in context: interactions with English and German law*
(Oxford, Oxford University Press, 2013; ISBN 9780199678907; LXVII + 789. old.)

A kötet alapját képező összehasonlító jogi vizsgálat ötlete a közös referenciakeret tudományos tervezetének¹ (Draft Common Frame of Reference, illetve rövidítve a továbbiakban: DCFR) megalkotása kapcsán merült fel, amely lényegében a szerződési jog és azzal összefüggő területek európai kodifikálását jelentette. Az előkészítő munkálatok során ugyanis nem szerepelt napirenden a DCFR, illetve egy jövőbeni uniós szerződési jog és a tagállami jogrendszerek közötti interakció vizsgálata. A ‘CESL in Context’ kutatási projekt 2009 őszén vette kezdetét, azonban az európai szerződési jog kodifikációja tekintetében uniós szinten zajló vita bizonytalan kimenetele miatt a pontos irány nyitott maradt. A vizsgálat eredetileg a DCFR modellszabály-szerepére (szabályozási orientációs modell az uniós vagy tagállami jogalkotó számára), valamint a felek választása alapján alkalmazandó európai szerződési jogi kódex funkciójára irányult. Az Európai Bizottság közös európai adásvételi jogról (‘Common European Sales Law’, illetve rövidítve a továbbiakban: CESL) szóló rendeletjavaslatának² közzétételét követően a hangsúly természetesen erre helyeződött át. A vizsgálat során a DCFR-t vonatkoztatási alapként a CESL szabályozási körén kívül eső kérdéseknél, illetve magát az egészet a „modellszabály-rendszer funkció” szempontjából vették figyelembe. A vizsgálat alapvetően négy interakció-csomópontra összpontosított. Az első csomóponthoz tartozó kérdések a CESL és a tagállami jog határmezsgyéjén találhatóak, vagyis az adásvételi ügylet azon kérdéseiről van szó, amelyek kívül esnek a CESL szabályozási körén, és amelyek elsődlegesen nemzetközi kollíziós magánjogi kérdésként jelentkeznek.³ A második csomóponthoz azok a nehézségek tartoznak, amelyek a DCFR-be és CESL-be szép számmal integ-

¹ Ld. Vékás Lajos: A DCFR és a magyar polgári jog kodifikációja. *Európai Jog*, 2010. január. 5–9.

² Az Európai Bizottság közös európai adásvételi jogról szóló rendeletjavaslata - COM(2011) 635 végleges (2011.10.11.)

³ Gerhard DANNEMANN – Stefan VOGENAUER: Chapter 1– Introduction: The European Contract Law Initiative and the ‘CFR in Context’ Project. In: Gerhard DANNEMANN – Stefan VOGENAUER (eds.): *The common European sales law in context: interactions with English and German law*. Oxford, Oxford University Press, 2013. 15–16. (a továbbiakban: *The CESL in Context*)

rált generálklauzulák eltérő tagállami értelmezéséből adódnak. *Harmadik interakció-csomópontként a CESL és a tagállami jog közötti potenciális versenyhelyzet* említendő. A *CESL* és a tagállami jog egymástól való jelentős különbözősége – például az eltérő kockázattelepítés, a jobbiztonság kérdése, vagy éppen a *CESL* színvonaláról alkotott szubjektív kép – visszariaszthatja a feleket a *CESL* alkalmazásától. Ehhez kapcsolódóan felmerült például a teljes harmonizációt megvalósító *CESL* és a tagállami jog közötti ellentmondás abból a szempontból, hogy egy, a *CESL*-t választó német KKV-t a tisztességtelen szerződési feltételek kontrollja szempontjából alacsonyabb szintű védelem illet meg, mint egy a német jog alapján szerződő, KKV-nak nem minősülő vállalkozást.⁴ A *negyedik interakció-csomópont* pedig a *DCFR* illetve a *CESL* jogalkotási modell potenciálját érinti, továbbá jelentőségét a tagállami jog értelmezésénél és fejlesztésénél.⁵

A kötetet leginkább az európai szerződési jog területét érintő, az eddig elért eredményeket alapul vevő elemző és elmélet-képzés szerepét felvállaló tudományos műként lehet felfogni.

Lényegében tanulmánykötetről van szó, az adásvételi szerződés különböző kérdésköreit feldolgozó egyes fejezetek angol és német szerzők közös munkái, míg a 18. fejezet egy skót jogász közreműködésével készült.⁶ Ezen felül külön-külön fejezetekkel jelentkeznek a szerkesztők a kötet elején és végén. A kötet elején a *CESL* két előkérdését érintik (2. és 3. fejezet).⁷ A kötetet a tanulmányok eredményeit értékelő (21. fejezet), illetve a *CESL* valamint a *DCFR* modellszerep-potenciálját, különösen az angol és német jog vonatkozásában elemző (22. fejezet) zárja. E két-két nyitó, illetve záró fejezet közé ékelődik az adásvételi szerződés egyes kérdésköreit vizsgáló tizenhét fejezet, így a könyv egyfajta szendvics-felépítést tükröz.

Az adásvételi szerződés különböző kérdésköreit vizsgáló tizenhét fejezet a *CESL* normaszöveg-javaslat szabályait, valamint a *DCFR* vonatkozó szabályait hasonlítja össze az angol és német jog vonatkozó szabályaival. A tizenhét fejezet (4–20. fejezet)⁸ között található olyan kérdéskörök is, amelyek nem tartoznak a *CESL* rendeletjavaslat szabályozási körébe, mint a képviselő (13. fejezet), vagy a követelés-

⁴ Uo. 17.

⁵ Uo. 18.

⁶ Hector MacQueen, az Edinburghi Egyetem Jogi Kara egyetemi tanárának személyében.

⁷ A *CESL* választása valamint interakciója az angol és német joggal, illetve egyéb európai jogi aktszal a nemzetközi kollíziós magánjogi szabályok szempontjából (2. fejezet), valamint az európai szerződési jogi eszköz megalkotása és értelmezése (3. fejezet).

⁸ Az egyes fejezetek az adásvételi szerződés következő vonatkozásait vizsgálják: a szerződés fogalma (4. fejezet); az egyenlő bánásmód elve és a szerződési jog 'alkotmányjogiasítása' (5. fejezet); a tájékoztatás, a szerződés és a kommunikáció nyelve (6. fejezet); szerződéskötést megelőző kötelezettségek (7. fejezet); a szerződéskötés (8. fejezet); az elállási jog (9. fejezet); a szerződések értelmezése (10. fejezet); akaratihibák: tévedés, megtévesztés, fenyegetés, uzsora (11. fejezet); az általános szerződési feltételek kontrollja (12. fejezet); képviselő (13. fejezet); harmadik személyek javára szóló szerződéses kikötések (14. fejezet); jogok és kötelezettségek átruházása (15. fejezet); előre nem látható események (16. fejezet); az eladók és vevők kötelezettségei (17. fejezet); a teljesítés követeléséhez való jog és a szerződésszegés orvoslásához fűződő jog (18. fejezet); elállás/felmondás, árleszállítás és kártérítés (19. fejezet); az általános szerződési feltételek kontrollja és a kollektív igényérvényesítés (20. fejezet).

sek és kötelezettségek átruházása (15. fejezet). Ezen kérdésköröknél az összehasonlítási alapot kizárólag a *DCFR* modellszabályai szolgáltatták, továbbá – ahol ez felmerül – a *CESL* rendeletjavaslat előzményét képező ún. megvalósíthatósági tanulmány (*Feasibility Study*),⁹ illetve az átdolgozott megvalósíthatósági tanulmány vonatkozó szabályai. Mindezt az indokolja, hogy az adásvételi szerződéshez tartozó számos fontos kérdés kívül esik a *CESL* rendeletjavaslatban előirányzott szabályozási körön.¹⁰ Így a közös európai adásvételi jog által szabályozott adásvételi ügyletre *részben* mindenképp az egyébként az adott szerződéses tényállásra a nemzetközi kollíziós magánjogi normák szerint irányadó nemzeti jogot kell alkalmazni. Számos fejezet túllép a szabályozások pusztá összehasonlításának feladatán, és a *CESL* angol és német joggal való potenciális interakcióját is vizsgálja. A szerkesztőknek így nem lehetett könnyű feladatuk a kötet címének megválasztásánál. Legtalálóbbnak talán „A *CESL* és a *DCFR* angol és német jog szemüvegén keresztül” cím ígérkezne.¹¹ A könyv specifikus összehasonlító jogi mű, a címben szereplő „in context” jelző anynyiban nem túl szerencsés, hogy a könyv nem foglalkozik a *CESL* politikai, gazdasági, vagy társadalmi kontextusával, noha a cím ezt is sugallhatja.¹²

A kötet központilag tehát a *CESL*, a *DCFR*, valamint az angol és a német anyagi szerződési jog szabályait elemzi, amely alapvetően a szerződés létszakainak sorrendjét, illetve a tankönyvek szerkezetét követi. A középpontban így a felek szerződészkötést megelőző viszonyának, a szerződés megkötésének, értelmezésének, a szerződésből eredő jogoknak és kötelezettségnek, a szerződésszegés, valamint jogkövetkezményei vizsgálata áll. Ezekhez képest egyfajta előkérdés és külön-külön fejezet tárgya a szerződésfogalom feltárása, a nyelvnek, mint szerződési jogot befolyásoló tényezőnek tárgyalása, továbbá az európai szerződési jog kodifikálása és értelmezésének sajátosságai is külön fejezetben kaptak helyet. Ezen felül további két fejezet más jogterületekkel és jogágakkal való kölcsönhatás kérdéseire koncentráll, úgy mint a tisztességtelen szerződési feltételekkel szembeni kollektív igényérvényesítés, valamint az egyenlő bánásmód, és a szerződési jog ‘alkotmányjogiasításának’ témaköre.¹³

A könyvismertetés keretében nem lehetséges minden vizsgált kérdéskört áttekinteni. A kötet szerepének és jelentőségének szemléltetése érdekében az alábbiakban a szerződés fogalmáról, mint az európai szerződési jog kodifikálásának egyik központi kérdéséről szóló fejezet áttekintésére kerül sor.

A szerződés általános értelemben többárnyalatú fogalom, amely nem csupán a felek megállapodását takarja, de éppúgy érthető alatta az ezt rögzítő okirat, vagy

⁹ European Commission: European Contract Law: Work in Progress, Version of 19 August 2011. online elérhető: http://ec.europa.eu/justice/contract/files/feasibility-study_en.pdf (megtekintés ideje: 2014. 08. 30.)

¹⁰ SZILÁGYI Ferenc: *Az Európai Bizottság közös európai adásvételi jogról szóló rendeletjavaslatának kontextusa és egyes alapkérdései. Magyar Jog*, 2013. január. 17.

¹¹ Eric CLIVE 2013. november 22-i *The Common European Sales Law in Context* c. blogbejegyzése <http://www.epln.law.ed.ac.uk/2013/11/22/the-common-european-sales-law-in-context/> (megtekintés ideje: 2014.08.30.)

¹² Uo.

¹³ DANNEMANN–VOGENAUER i. m. 19–20.

maga a sajátos szerződéses jogviszony. „Technikai” oldalról nézve a szerződés *jogcselekményekből és tényekből fakad*, vagyis kevésbé helytálló egy olyan megközelítés, amely szerint *ezek alkotják*.¹⁴ A szerződés, mint sajátos jogviszony megközelítése eltérő módokon lehetséges, így a jogviszony legfontosabb jellemzőit alapul véve, azt elemezve vagy definiálva; emellett viszont egy általánosabb, a jogban és társadalomban betöltött funkcióin alapuló megközelítés is szóba jöhet. A szerződésfelfogáshoz egy adott jogrendszeren belül több út is elvezethet, attól függően, hogy milyen szemszögből próbáljuk megközelíteni a szerződés természetét.¹⁵ A *CESL* és *DCFR* felfogásának vizsgálata esetén ez nem lehet irányadó, mivel eleve hiányzik a nemzeti jogrendszer, mint kiindulópontot jelentő közeg. A *DCFR*-hez képest a *CESL* esetében annyiban jobb a helyzet, hogy uniós jogszabálytervezetről lévén szó, az Unió jogalkotási hatásköréből kifolyólag a *szerződés piacorientált felfogásából* lehet (kell) kiindulni.¹⁶

Alapvető különbségek figyelhetők meg a szerződés fogalma és felfogása között az angol és a német jogban. Az angol jog szerződésfelfogása a történelmi fejlődés eredményeit mutatja, meghatározó rétegét a *consideration*-tanon (miszerint valamilyen „ellentételezés” nélkül nincs szerződés) alapuló kártérítési kereset képezi. Mindemellett ezt a felfogást a kontinentális jogi gondolkodásból átszűrődött elemek is befolyásolják, valamint az a gyakorlati szemléletmód, amely szerződést a kereskedelem alapjának tekinti.¹⁷ Az angol jogban a *szerződés* alatt inkább *a felek megállapodását* értik, mintsem az azzal létrehozott jogviszonyt.¹⁸ Alapvetően a szerződés két, egymással versengő felfogásáról lehet beszélni az angol jogban. Az egyik a szerződést *alkuként* fogja fel, amelynél a *consideration*-tan központi szerepet játszik, és egyfajta perelhető ígéret(ek) (*actionable promise(s)*) formájában írja le a szerződést.¹⁹ A másik a szerződést a felek megállapodásból fakadó, jogilag kikényszeríthető kötelezettségekként fogja fel, amelynél hangsúlyosabb a felek akaratának érvényesülése, és amely a *consideration*-tan jelentőségének minimalizálására törekszik. A felek akaratának érvényesülése általában véve a nyilatkozati elv mentén valósul meg.²⁰ Elméleti síkon a *consideration*-tan halványulása és a felek akaratának előtérbe kerülése abban figyelhető meg, hogy a bírói gyakorlat ma már abban is adottnak látja a szerződéshez szükséges *consideration*-t, ha az ígéretet tevő félnek az adott szerződésből valamilyen gyakorlati haszna származik (pl. kiegészítő pénzüsszeg *ígérete* – szerződés – a megrendelő részéről azért, hogy időre elkészüljön a megrendelt munka, noha

¹⁴ Simon WHITTAKER – Karl RIESENHUBER: Chapter 4 – Conceptions of Contract. In: Gerhard DANNEMANN – Stefan VOGENAUER (eds.): *The common European sales law in context: interactions with English and German law*. Oxford, Oxford University Press, 2013. 120.

¹⁵ Uo. 123–124.

¹⁶ Uo. 125.

¹⁷ Uo. 158.

¹⁸ Uo. 121.

¹⁹ Uo. 128.

²⁰ Uo. 129.

erre a vállalkozó egyébként is köteles a vonatkozó szerződés alapján).²¹ Ismeretlen az angol jog számára a szerződéses egyensúly kérdése, továbbá a szerződési jog területén generálklauzula jelleggel a jóhiszeműség és tisztesség, vagy ésszerűség elve.²²

A német jog különbséget tesz a szerződés, és annak érvényessége vagy hatályossága között.²³ Az angollal szemben a szerződést absztrakt módon (átfogóan) közelíti meg: a felek megállapodásán alapuló, két egybehangzó jognyilatkozatból álló kétoldalú jogügyletként fogja fel. A szerződés kötelező ereje a felek szabad akarati elhatározásából és ennek jognyilatkozati formában való kinyilvánításából fakad; sem alku, sem alakisági követelmény nincs.²⁴ Hasonlóan ismeretlen a „szerződési igazságosság” követelménye.²⁵ Lényeges a különbség az angol és német jog között a szerződési hűség felfogása tekintetében. Míg az angol jog szerződésszegés esetén elsődleges következményként a kártérítést alkalmazza, a német jog fenntartja a teljesítés követeléséhez való jogot.²⁶ Mindebből az következik, hogy a német jog *komolyabban veszi* a szerződésből eredő kötelezettségeket, mint az angol jog,²⁷ az érme másik oldala viszont, hogy az angol jog megoldása *rugalmasabb, kereskedelmibb* szemléletű. Nem nehéz felismerni, hogy a két európai modell szerződésfogalma sokkal inkább a kontinentális, és azon belül is a német jog felfogását tükrözi.

Mindkét európai modell meghatározza a szerződés fogalmát, a *DCFR* abban tér el a *CESL*-től, hogy a szerződést a jogügylet egyik formájaként fogja fel, a *CESL* viszont, mint kifejezetten szerződési jogi kodifikáció, ezt értelemszerűen nem követi, mivel „pusztán” a szerződési jog rendszerében gondolkodik.²⁸ Mindemellett a jogügylet árnyéka azért felfedezhető a *CESL* normaszöveg-javaslat egyoldalú jognyilatkozatokról vagy magatartásról szóló 12. cikkében.²⁹ A *DCFR* (ahogy a *CESL* is) a szerződésre a felek *megállapodásaként* tekint, tehát nem pusztán *jogviszonyként*, amely meghatározható lenne a „sikeres” szerződés-kötési folyamatra utalással. A *szerződéses jogviszony* a szerződést létrehozó *megállapodásból fakad*. Ebből következik, hogy a szerződés létrejöttét befolyásoló olyan körülmények, mint a tévedés, megtevéstetés, kényszer, alapelvek vagy eltérést nem engedő szabályok megsértése, amelyek a szerződés érvénytelenségét eredményezik, a megállapodás szintjén relevánsak. A *DCFR* és *CESL* között eltérés figyelhető meg a megállapodáshoz kapcsolódó joghatások tekintetében.

A *DCFR* a megállapodáshoz kapcsolt joghatások esetében megkülönbözteti egyrészt azt a megállapodást, amely szerződéses jogviszonyt keletkeztet, másrészt azt, amely egyéb joghatásokra irányul. Ez utóbbira példa a meglévő szerződéses jogvi-

²¹ Uo. 130–131.

²² Uo. 132.

²³ Uo. 121.

²⁴ Uo. 133–135., 159.

²⁵ Uo. 136.

²⁶ Uo. 127–128., 135., 159.

²⁷ Uo. 159.

²⁸ Uo. 137–141.

²⁹ Uo. 159.

szonyt módosító vagy megszüntető megállapodás, amely szerződés ugyan, de nem hoz létre szerződéses kötelezettséget: a megállapodás tehát magában a módosításban vagy megszüntetésben való megállapodást jelenti, a módosítás vagy megszüntetés tartalma illetve ehhez kapcsolódó joghatások – pl. az eredeti állapot helyreállítása – a módosított vagy megszüntetett szerződés tartalmaként illetve ahhoz kapcsolódóan merülnek fel. A *DCFR* tehát abból indul ki, hogy az érvényes szerződés kötelező a felekre nézve, nem pedig abból, hogy az érvényes szerződésből eredő kötelezettségek kötelezőek a felekre nézve: így a szerződés kötelező a felekre nézve akkor is, ha abból a felekre nem hárulnak kötelezettségek.³⁰ A *CESL* ezzel szemben nem határozza meg a szerződéses jogviszony fogalmát, szerződést pedig – a *DCFR*-től eltérően – olyan megállapodásként határozza meg, amelyből kötelezettségek vagy egyéb joghatások keletkeznek. A *CESL* meghatározza a szerződés fogalmát, így egy *absztrakt, általános érvényű szerződésfogalmat* is rögzít, amely nem korlátozódik a *CESL* szabályozási körébe tartozó szerződéstípusokra.³¹ A *CESL* és a *DCFR* szerződésfogalma a szerződési szabadság (egyéni cselekvési szabadság) elve és a kereskedelmi forgalom elősegítése, mint jogpolitikai cél közötti középutat igyekszik követni. A *DCFR* ide vonatkozó II.-1:102 cikke a fél szabadsága (*party autonomy*) címet viseli, amely a német jogra emlékeztet, ahol a szerződés az egyén cselekvési szabadságából fakad (*Privatautonomie, Selbstbestimmung*) és egyúttal jelenti annak kifejeződését is.³² Mindez azt implikálja, hogy a jog csak akkor kapcsol a cselekvési szabadság kifejeződéséhez (akaráthoz) joghatást, ha az csorbítatlan, és nem áll fenn például tévedés a szerződés tárgya tekintetében. Ellenben az angol szerződési jogot uraló szerződési szabadság elve mögött a kereskedelmi forgalom elősegítésének gondolata áll, így az angol jog megengedőbb, és a felek tökéletlen megállapodását is szerződésnek ismerheti el. A *CESL* a *DCFR*-rel szemben a szerződési szabadságot alapelveként rögzíti, ugyanakkor a *CESL* rendeletjavaslat erre vonatkozó preambulumbekzdéséből az következik, hogy ezt az egyéni cselekvési szabadság értelmében használja. A preambulumbekzdés alapján nyilvánvaló a *CESL* és az angol jog szerződési szabadság-felfogása közötti tartalmi különbség, előbbi ugyanis nem a piaci szemléletben, hanem az egyéni akarati elhatározás és cselekvési szabadság *etikájában* tűnik gyökerezni.³³

A szerződéses megállapodás természete kapcsán elmondható, hogy úgy a *DCFR*, mint a *CESL* szerint a megállapodás a felek akaratán alapul. A *DCFR* nem határozza meg közvetlenül, hogy a megállapodás az ajánlat és annak elfogadása eredményeként jön létre, de több olyan rendelkezés is van, amely erre a felépítésre utal. Az akarat-elem az ajánlattétel és a megállapodás szintjén is megjelenik, így a feleknek a szerződés létrehozására *irányuló* egyoldalú jogügylete az ajánlat, az elfogadó nyilatkozat vagy magatartás az *egyetértést* mutatja, a szerződés pedig akkor jön létre, ha a felek egy olyan jogviszony akartak létrehozni, amely rájuk nézve kötelező, illetve

³⁰ Uo. 139–140.

³¹ Uo. 141.

³² Uo. 135.

³³ Uo. 141–142.

más joghatások létrehozására *irányult*. Mint az érme másik oldala, az akarat-fókusz-ból az is következik, hogy a felek egyébként kinyilváníthatják, hogy a közöttük lévő megállapodás nem szerződés létrehozását célozza. A *CESL* esetében a megállapodás státusza hasonlóan alakul, de nem azonos, mivel nem tartalmazza azt az utalást, hogy a felek megállapodásának rájuk nézve kötelezettségeket teremtő jogviszonyra kell irányulnia, azt viszont rögzíti, hogy a megállapodás az ajánlat elfogadásával jön létre. Az akarat értelmezése szempontjából a *DCFR* és a *CESL* egyaránt az objektív megközelítést követi, azaz a nyilatkozási elv érvényesül. Mindez azonban kisé aláássa a két európai rendszer egyéni akaratra és cselekvési szabadságra lefektetett szerződésfelfogását.³⁴

A *CESL* esetében a tulajdonképpeni szerződéstől meg kell különböztetni a feleknek a *CESL* alkalmazásáról szóló megállapodását. Fogyasztói szerződés esetében a *CESL* választásáról szóló megállapodásnál némileg módosul az előzőleg meghatározott szerződésfogalom, mivel abból lehet kiindulni, hogy a fogyasztó javára nyújtandó kötelező tájékoztatás miatt megbomlik az egyensúly az egyéni cselekvési szabadság és piaci szemlélet között abban az esetben, ha ez a vállalkozásnak többletköltséget jelent.³⁵ Közös mindkét európai rendszerben, hogy a feleknek a szerződés létrehozására irányuló megállapodásán kívül a szerződés létrejöttéhez egyéb feltétel, különösen alakisági követelmény főszabályként nem érvényesül. Ezen felül nincs kölcsönösségi (*consideration*), vagy például a francia jogban érvényesülő *cause*-tannak (illetve helyesebben tanoknak) megfelelő követelmény (amely szerint a feleket a szerződés-kötésnél valós szándéknak kell vezérelnie és a szerződésnek jogszerű célra kell irányulnia, egyébként szerződésről beszélni nem lehet).³⁶ A *CESL* által szabályozott adásvételnél egyetlen implikált kölcsönösségi követelmény azonosítható, mégpedig a vételár megfizetése, ez azonban nem a szerződés általános fogalma körében merül fel. Ezzel összhangban a *CESL* által szabályozott digitális tartalom szolgáltatására irányuló szerződés létrejön függetlenül attól, hogy a digitális tartalomszolgáltatást díjfizetés ellenében, avagy anélkül nyújtják.³⁷

A szerződésszegés esetén alkalmazható jogkövetkezmények tekintetében mindkét európai rendszer első helyen rögzíti a jogosult (a *CESL* kontextusában *a vevő*) teljesítés követeléséhez való jogát. E jogosultság biztosítani igyekszik a jogosult teljesítéshez fűződő érdekének érvényesülését, amellyel elkerülhetőek a szerződésszegésnél felmerülő kár megállapításával kapcsolatos nehézségek, ezen felül a szerződés kötelező jellegének elvét is erősíti. Ugyanígy mindkét rendszer biztosítja a kötelezett (a *CESL* kontextusában: eladó) számára a teljesítéshez való jogot, illetve főszabályként azt a jogot, hogy korábbi hibás teljesítését orvosolja. A *CESL* kontextusában ez utóbbi fogyasztói ügyletnél nem érvényesül.³⁸

³⁴ Uo. 143–144.

³⁵ Uo. 145.

³⁶ Vö. Konrad ZWEIFERT – Hein KÖTZ: An Introduction to Comparative Law. (Translation by Tony Weir) [Bevezetés az összehasonlító jogba. Fordította Tony Weir] Oxford, Clarendon Press, 1998. 381.

³⁷ Uo. 146–147.

³⁸ Uo. 147–150.

A *DCFR*-ben és a *CESL*-ben a jóhiszeműség és tisztesség elve nem képezi ugyan részét a szerződésfogalom meghatározásának, ugyanakkor áthatja mindkét vizsgált rendszert, és különösen a szerződéses jogviszonyt. A jóhiszeműség és tisztesség elve a *DCFR*-ben két vonatkozásban jelenik meg: egyrészt jogtechnikai fogalom, amely fogalom-meghatározás (*DCFR I.-1:103(1)*) és egyes rendelkezések szintjén explicite megjelenik (pl. *DCFR III.-1:103*). Másrészt pedig, mint *áthatóbb elv*, felhívható olyan rendelkezések alátámasztására, amelyek egyébként nem tartalmaznak utalást a jóhiszeműség és tisztesség elvére (pl. *DCFR I.-1:103(2)*). Az elv megtalálható az értelmezésről szóló szabályban is (*DCFR I.-1:102(3)*), amely a konkrét szabályoktól elvontabb szint, mivel a *DCFR* minden rendelkezésére vonatkozik, implikálva a szabályok értelmezés útján történő fejlesztését is. A szerzők arra megállapításra jutnak, hogy a jóhiszeműség és tisztesség elve a *DCFR* szerződésfelfogásának szerves részét képezi, amely megjelenik a létrehozásról, értelmezésről, teljesítésről és szerződésszegésről szóló szabályokban, ezek hiányában tehát nem lehet teljes értékű képet alkotni a *DCFR* szerződésfelfogásáról.³⁹ A *DCFR*-hez képest a *CESL*-ben annyiban változik a kiindulópont, hogy a jóhiszeműség és tisztesség elve explicite az *alapelvek* (general principles) között jelenik meg, de hasonlóan a *DCFR*-hez, az elvre való utalás levezethető az értelmezésről szóló szabálynál is, amely utat nyit a jogfejlesztő értelmezés előtt.

A terminológia szempontjából a *DCFR*-hez hasonlóan a *CESL* is különbséget tesz az *alapelvnek* megfelelő magatartás *kötelessége* és a szerződéses jogviszonyból eredő *kötelezettség* között – ez a magyar jogi terminológia szintjén is leképezhető. A kötelezettség fogalma ugyanis egyrészt szélesebb a szerződésből közvetlenül fakadó kötelezettségeknél: a *CESL* esetében e fogalom alá tartozik az elállás vagy megtámadás esetén fennálló eredeti állapot helyreállítására irányuló kötelezettség. A *kötelesség* (duty, vagy a német szövegváltozatban Pflicht) és *kötelezettség* (obligation, vagy a német szövegváltozatban Verpflichtung) közötti különbségtételt az indokolja, hogy a *kötelesség* megsértésénél a szerződésszegéshez kapcsolódó jogkövetkezmények közvetlenül nem alkalmazhatóak. (A *CESL normaszöveg-javaslat* magyar szövegváltozata sajnos *nem érzékeli* ezt a különbséget.) Ezt a különbséget fejezi ki a jóhiszeműség és tisztesség elve kapcsán a *CESL normaszöveg-javaslat* 2. cikkének (2) bekezdése, amely a kötelesség megsértésének következményeit elsősorban valamilyen jogosultság gyakorlása lehetőségének elvesztésében határozza meg, de említi a hátrányért való kártérítési felelősséget is.⁴⁰ Ellenben a rákövetkező 3. cikkben szabályozott együttműködésnél – egyezően a *DCFR III.-1:104* cikkével – már *kötelezettségről* van szó a normaszöveg-javaslatban, mivel a jogpolitikai koncepció ez esetben az, hogy szerződésszegéshez kapcsolódó általános jogkövetkezmények nyerjenek alkalmazást.⁴¹ A jóhiszeműség és tisztesség generálklauzula-jellegéből az is következik,

³⁹ Uo. 150–153.

⁴⁰ A magyar szövegváltozat pontatlan, amely egyrészt *kötelezettség* megszegéséről szól, másrészt ehhez kapcsolódóan a szerződésszegéssel okozott hátrányért való felelősséget rögzíti, noha egyikről sincs szó az eredetinek tekinthető angol változatban.

⁴¹ Uo. 153–156.

hogy erre a bíróságok minden olyan esetben visszanyúlhatnak, amelynél meghatározott jogosultság gyakorlása, jogkövetkezmény alkalmazása, vagy felelősség megállapítása indokolt. A jóhiszeműség és tisztesség elve tehát nem csak az ezen alapuló vagy erre hivatkozó szabályok esetében van jelen, hanem bármely, a *CESL* szabályozási körébe tartozó kérdés kapcsán is felmerülhet. Az alapelvre hivatkozó specifikus szabályok a szerződéskötést megelőző tájékoztatási kötelezettség vállalkozások közötti szerződések esetén; a lényeges körülmény elhallgatásán alapuló tévedés vagy megtévesztés, mint megtámadási ok; a szerződés értelmezése és a hallgatólagos feltétel azonosítása; valamint a tisztességtelen szerződési feltételek kontrollja. További, a jóhiszeműség és tisztesség elvével rokon generálklauzuláknak tekinthetőek a *CESL* rendszerében a tisztességtelenség, az ésszerűség, a méltányosság és a jogos érdek fogalmai.

A szerzők a *CESL* esetében is arra a következtetésre jutnak, hogy a szerződés megkötése és tartalma egyaránt tárgyát képezi a jóhiszeműség és tisztesség alapelvének, ami tehát ezeket a mozzanatokat is áthatja. Ami tisztázatlan, hogy hogyan viszonyul maga az *alapelv* (értve itt az együttműködésről szóló alapelvet is) az *elvre* hivatkozó egyes rendelkezésekhez, valamint azon egyéb rendelkezésekhez, amelyeket az *elv megnyilvánulásának* tekintenek. A *CESL* rendeletjavaslat 31. preambulum-bekezdése értelmében az *alapelv nem hívható fel* a feleket megillető olyan jogosultságok módosítása érdekében, amelyeket az alapelv specifikus megnyilvánulásának számító rendelkezések rögzítenek. Arra azonban nem ad választ a hivatkozott preambulum-bekezdés, hogy melyek ezek a rendelkezések.⁴² A jóhiszeműség és tisztesség elvének a szerződésfogalom kapcsán betöltött szerepe nemcsak a kontinentális felfogáshoz való hovatartozást jelzi, hanem ezen belül azon rendszerekkel való szövetséget is, amelyek ennek az alapelvnek jelentős szerepet tulajdonítanak (pl. a német vagy éppen a magyar magánjog).⁴³

A specifikus összehasonlító jogi vizsgálat többrétegű értékes eredményt produkál. Az újszerűség talaján állva nem meglepő, hogy a fejezetek szerzői konstruktív kritikát fogalmaznak meg a *CESL* és a *DCFR* egyes szabályaival szemben.⁴⁴ Találkozni lehet azonban ennek ellenkezőjével is, azaz, hogy a szerzők útmutatót látnak a *CESL* és/vagy a *DCFR* egyes szabályaiban az angol vagy a német jog számára: mindkét tagállami jogrendszer esetében modellértékűek a *DCFR* és a *CESL* szerződéskötési ajánlat közlésére vonatkozó szabályai.⁴⁵ A német jogalkotó számára megfontolható lenne az elállási jogok szerkezetének a *CESL* szerinti átalakítása,⁴⁶ valamint a

⁴² Uo. 156–158.

⁴³ Uo. 158, 159.

⁴⁴ Ld. pl. Kasper STEENSGAARD – Christian TWIGG-FLESNER: Chapter 7 – Pre-Contractual Duties. In: *The CESL in Context* i. m. 218–219; Philipp HELLWEGE – Lucinda MILLER: Chapter 12 – Control of Standard Contract Terms. In: *The CESL in Context* . i. m. 430–433.

⁴⁵ Caroline HARVEY – Michael SCHILING: Chapter 8 – Conclusion of Contract. In: *The CESL in Context* i. m. 293.

⁴⁶ Reiner SCHULZE – Jonathan MORGAN: Chapter 9 – The Right of Withdrawal. In: *The CESL in Context* i. m. 307.

DCFR szerződésszegés orvoslásához való jogra vonatkozó szabályainak modellértéke.⁴⁷ Az angol jog számára lehet útmutató a *CESL* szerződésszegés esetén biztosított orvoslati eszközrendszere, amely ismeri a teljesítés követelését, mint orvoslati eszközt, ezen felül a fél dönti el, hogy melyik eszközt kívánja „bevetni”.⁴⁸ Úgyisntén éri bírálata a két vizsgált nemzeti jogrendszer egyes intézményeit, így az angol jog ún. ellenszolgáltatás (pontosabban: kölcsönösség) tanát (*doctrine of consideration*),⁴⁹ az elláshoz kapcsolódó visszaszolgáltatási kötelezettség (*restitution following contract termination*) „mindent vagy semmit” jellegét (misperint csak akkor követelhető a megfizetett pénzösszeg visszaszolgáltatása, ha a másik fél semmit nem teljesített kötelezettségéből, egyébként csak kártérítési igényről lehet szó),⁵⁰ vagy a képviselnek azt a válfaját, amelynél a harmadik személy irányában nem fedik fel a képviselt személyét, a képviselő mégis közvetlenül szerez jogokat a képviselt számára (*undisclosed principal*).⁵¹ A német jog esetében különösen a tisztességtelen szerződési feltételek szabályozása képezi kritika tárgyát.⁵² Annak ellenére, hogy a *CESL* az angol szerződési jog elméleti alapjaitól lényegesen, a némettől pedig esetenként eltér, valószínűtlen, hogy ez valódi problémát okozna az online közegben megvalósuló határon átnyúló adásvételi ügyleteknél. A szerződéskötésre vonatkozóan kialakított és alkalmazott szerződési feltételek a *CESL* alapján is alkalmazhatónak tűnek.⁵³ Arra is van példa, hogy a *CESL* szabályozási körén kívül eső kérdést vizsgáló szerzők a *DCFR* szabályait vették alapul, mint az európai szabályozás modelljét (*különösen* a képviselő és az engedményezés esetében).⁵⁴ A *DCFR* és a *CESL* harmadik személy javára szóló szerződésre vonatkozó szabályai modellként szolgálhatnak az irányelveken keresztül megvalósuló szerződési jogi jogalkotás (*acquis*) átdolgozása vagy bővítése során.⁵⁵

Nem utolsó sorban jól látható a kötet alapján, hogy az egyes fejezetekben feldolgozott kérdéskörök területén már ma is mennyire jelen van az európai impulzusból származó, uniós irányelveken és rendeleteken keresztül közvetített szabályozás. A közös alapot szolgáltatató tartópillérek így nagyrészt már ma is felismerhetőek. Mindemellett kétségtelenül számolni kell a *CESL* tagállami magánjogra gyakorolt közvetett (ki)hatásaival is.⁵⁶

⁴⁷ Mindy CHEN-WISHART – Ulrich MAGNUS: Chapter 19 – Termination, Price Reduction, and Damages. In: *The CESL in Context* i. m. 685–686.

⁴⁸ HECTOR McQUEEN – Barbara DAUNER-LIEB – Peter W TETTINGER: Chapter 18 – Specific Performance and Right to Cure. In: *The CESL in Context* i. m. 646.

⁴⁹ Ld. WHITTAKER – RIESENHUBER i. m. 130-132.; HARVEY – SCHILING i. m. 293.

⁵⁰ Ld. CHEN-WISHART – MAGNUS i. m. 653.

⁵¹ Ld. Robert FREITAG – Thomas KREBS: Chapter 13 – Representation. In: *The CESL in Context* i. m. 499.

⁵² Ld. HELLWEGE – MILLER i. m. 442., 448–449., 458–459.

⁵³ Ld. HARVEY – SCHILING i. m.293.

⁵⁴ Hugh BEALE – Wolf-Georg RINGE: Chapter 15 – Transfer of Rights and Obligations. In: *The CESL in Context* i. m. 522; FREITAG – KREBS i. m. 469.

⁵⁵ Andrew BURROWS – Christoph BUSCH: Chapter 14 – Contract Terms in Favour of Third Parties. In: *The CESL in Context* i. m. 519–520.

⁵⁶ Vö. SZILÁGYI Ferenc: Európai szerződési jog és a nemzeti szerződési jog rendszere: átültetési gyakor-

A *CESL* folyamatban lévő kodifikációja méltán értékelhető az európai szerződési jog alapkőletételeként. A kodifikációs folyamat figyelemmel kísérése, a szakmai vitában való részvétel és az ehhez való hozzájárulás kívánatos minden érintett, így tagállami szervek, szakmai szervezetek, elméleti és gyakorló jogászok részéről egyaránt. A *CESL* kapcsán még számos hasonló, hármas összehasonlító vizsgálatra lenne igény és szükség. A kötet a hazai jogászközönség számára is hasznos olvasmány, amely egyrészt a *CESL* javaslatának tudományos igényű elemzésével szolgál, másrészt feltárja a *CESL* tagállami joghoz való kapcsolódásának potenciális kérdéseit.

SZILÁGYI Ferenc

Gyula BÁNDI – Marcel SZABÓ – Ákos SZALAI:
Sustainability, Law and Public Choice
 Groningen, Europa Law Publishing, 2014. 205.

1. A hazai és nemzetközi tudományos élet mind jobban követeli meg egyes témák, kutatási területek *multi-* és *interdiszciplináris* megközelítését vagy legalábbis több tudományterületet érintő relevanciájának bizonyítását. Ugyanakkor nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy (egyébként e már-már túlmisztifikált) kutatási célkitűzést megfelelő színvonalon csak a munkák kisebb hányada éri, érheti el. Feltétlenül e munkák körébe sorolandó a 2014-ben napvilágot látott, elsődlegesen jogi és joggazdaságtani megközelítési módot szemléltető, három szerző által jegyzett kötet.

Az egyik legnívósabb jogi tematikájú európai könyvkiadó, az *Europa Law Publishing*¹ gondozásában megjelent angol nyelvű munka értékes hozzájárulás a hazai és a nemzetközi tudományos diskurzushoz, és a joggazdaságtan, ezen belül pedig a közösségi döntések (*public choice*) kérdéskörének a környezeti kérdésekkel kapcsolatos integráns megjelenítése miatt szemléletesen mutatja a hazai tudományos élet ez irányú gazdagságát. Nem vitás ugyanis, hogy a fenntarthatóság kérdéskörével ma már valamennyi társadalomtudományi terület foglalkozik,² különösen pedig az a jogtudomány, amely noha igényli a pontos fogalom-meghatározást, a jogi keretek kijelölését, a jogok és kötelezettségek dichotómiájának tisztázását, viszont a meglehetősen absztrakt tartalmú és programjellegű fenntarthatóság témakörében is mind értékesebb elemzéseket végez. A kötet a nemzetközi szakirodalomban is hatást kiváltó és a hazai jogtudományt is népszerűsítő munka (ezt a célt önmagában is garantálja a nívós kiadó, továbbá, hogy a kötet angol nyelven íródott), amely alkalmas arra, hogy a környezeti jogalkotás, a nemzetközi környezetjogi esetjog, a fenntarthatóság tudományos megközelítése és a közösségi döntésemélet meglehetősen szerteágazó területeit és ezek egymásra való reflexióit bemutassa.

2. A 205 oldalas könyv valójában egy látletet a 2014-ben a fenntartható fejlődés és jog, valamint a fenntartható fejlődés és a közösségi döntésemélet kapcsolatáról; mi több, a munka a fenntarthatóság tartalmát éppen a jog és a közösségi döntések elméletén keresztül kívánja megragadni. A fenntartható fejlődés (*sustainable development*) és

¹ Készerűen megjegyezhető, hogy a kiadó delfint szimbolizáló logója a téma kapcsán éppen különös aktualitással bír, hiszen a *Természetvédelmi Világalap* (WWF) nemrég publikálta azon megállapítását, miszerint az elmúlt 40 évben a vadon élő állatok közel fele kihalt vagy a kihálás szélére került. Ezen fajok közé tartozik az ún. fitos orrú delfin is (*Yangtze finless porpoise*). Erről ld. bővebben: http://wwf.panda.org/what_we_do/where_we_work/amazon/news/?unewsid=230461

² A jogtudomány a környezetjog, uniós környezetjog és nemzetközi környezetjog, a politikatudomány elsősorban a környezetpolitika, környezeti döntéshozatal, míg a *szociológia* döntően a 'reziliencia' vagy társadalmi alkalmazkodóképesség keretében.

általában a fenntarthatóság (*sustainability*) ugyanis fogalmilag nehezen megragadható és absztrahált, emellett nem kötelező erejű normákban definiált,³ valamint programjellegű gondolkodást, cselekvési terveket feltételez, ennek megfelelően a fenntarthatóság komplex kérdéskörként, nem pedig önálló (jog)intézményként vizsgálendő. Ennek a célnak a kötet maradéktalanul eleget is tesz, amelyet szemléletesen tükröz a fejezeti kompozíció is. A könyv 7 fejezete foglalkozik a fenntartható fejlődés koncepciójával, annak alakulásával (1. fejezet); a fenntarthatóság etikai, különösen katolikus víziójával (2. fejezet); a fenntartható fejlődés nemzetközi jogi (3. fejezet) és uniós jogi (4. fejezet) koncepciójával; a fenntartható fejlődés jogának jogtudományi reprezentációjával (5. fejezet); a nemzetközi környezetjogi szabályok kikényszerítésének joggazdaságtani megközelítésével (6. fejezet), valamint a nemzetközi és uniós jog kikényszerítésének vizsgálatával a közösségi döntések (*public choice*) szemüvegén keresztül (7. fejezet).

A kötet három szerzője egyben három gondolatiságot jelenít meg, ugyanakkor rá kell mutatni arra is, hogy kiválóan építik fel a munkát a johannesburgi hármastagolásra (környezet, gazdaság és társadalom), amely a fenntartható fejlődés három pillérének tekinthető. Nevesül, a fenntartható fejlődés ma a társadalom, környezet és gazdaság triászában értelmezhető és értelmezendő; a megőrzés és növekedés inhereus tartalma tehát e három ágazatban keresendő. A kötet szintézise így annak is köszönhető, hogy a három különböző profilú szerző munkássága valamennyi pillérhez erősen kötődik.⁴

A fenntartható fejlődés fejlődéstörténetének bemutatása a kötet igen markáns felütése, amely kiválóan rámutat a definiálás nehézségére, a környezeti konferenciák (Stockholm, Rió, Johannesburg, Rió+20) számos, de vajmi kevés kézzelfogható eredménnyel bíró kísérleteire, valamint egyes ENSZ-intézmények törekvéseire, amelyek a fenntarthatóság fogalmának meglehetősen diffúz és heterogén voltát szemléltetik.⁵ E fejezet tükrében világossá válik a fenntarthatóságot kísérő számos – elsősorban a nemzetközi és uniós jogi kérdésekről szóló 3. és 4. fejezetekben megismert – nehézség, illetve kiváló alapot ad az államok, illetve *explicit* módon a kormányok környezetjogi döntéseit és érdekeit elemző *public choice*-fejezeteknek (6. és 7. fejezetek). Egyértelmű ugyanis, hogy a leginkább csak elvként megjelenő, kötelező erejű nor-

³ Az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottsága (ún. Brundtland-bizottság) 1987-ben fogalmazta meg a fenntartható fejlődés fogalmát, miszerint ez egy „olyan fejlődés, amely kielégíti a jelen szükségleteit, anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő nemzedékek esélyét arra, hogy ők is kielégíthessék szükségleteiket.” Ld. *Our Common Future*, Report of the World Commission on Environment and Development. 1987.

⁴ A három társadalomtudós közül jelentős elméleti és gyakorlati környezetjogi (és uniós, valamint nemzetközi jogi) tapasztalatokkal bír Bándi és Szabó, míg Szalai a joggazdaságtan, a jog gazdasági elemzésének, továbbá a *public choice* elméletének kiváló hazai művelője.

⁵ Ezt mutatja meg a kötet egyik szerzőjének, Bándi Gyulának a 2014-ben sikerrel megvédett MTA doktori értekezése is, amelynek számos fő tézise a recenzált kötetben immáron angolul is hozzáférhető. Erről ld. BÁNDI Gyula: *A fenntarthatóság értelmezésének egyes jogi szempontjai*. MTA doktori értekezés. Budapest, 2013. 1–300., különösen annak I–II. és IV–VI. szerkezeti egységeit, amelyek a recenzált kötet 1–2. és 4–5. fejezeteiben jelennek meg.

mában pontos rögzítésre mindeddig nem került, a jogok–kötelezettségek nyelvére nehezen lefordítható, időben is változó és komplex ‘fenntarthatóság’ fogalma a közösségi döntések elméletével összhangban a politikaalkotás és egyéb döntéshozatali kérdéseknek erősen kitett jelenség.

A 2. fejezetben (25–33.) ugyan egy meglehetősen rövid, ám igencsak fontos és szimbolikus szerkezeti egység. A fenntarthatóság fogalma, illetve az általa szimbolizált jelentéstartalom (nevezzik ezt a társadalmakban bárhogy is) valamennyi társadalomszervező normarendszerben – így a vallásokban is – megjelenik, mivel minden közösség alapvető érdekét, a túlélést és fennmaradást jelenti. Egy közösség szervezésének és megmaradásának záloga a környezeti változásokhoz való alkalmazkodás, a társadalomra ható külső, extenzív körülményekre való reakció, ezt a 20. század utolsó évtizedeiben a társadalmak a ‘fenntarthatóság’ eszméje révén, ma már viszont egyre inkább a környezeti alkalmazkodás, a ‘reziliencia’ koncepciója révén gondolják el. Az etikai nézetek taglalása révén megismerkedhet az olvasó a katolikus egyháznak a fejlődéssel, a növekedéssel és a generációk közötti méltányossággal, valamint a békével kapcsolatos álláspontjával, a releváns pápai enciklikák (*Rerum novarum*, *Quadragesimo anno*, *Pacem in terris* és *Centesimus annus*) pedig meggyőzően szemléltetik a katolikus egyház reflexióját a globális változások, így az egyre nyilvánvalóbb környezeti kihívások kapcsán. Mindazonáltal, az emberiséget történelme során mindvégig foglalkoztató ‘fejlődés’ fogalmának etikai, vallási megközelítéséhez, annak megértéséhez nagyban hozzájárul e rövid, ám rendkívül gondolatébresztő fejezet.

A fenntartható fejlődés nemzetközi jogi és uniós jogi vetületeit vizsgáló 3. és 4. fejezetek jól tagoltak, és a nemzetközi jogi rész első két markáns alpontja (37–40.) rávilágít a koncepció egy éles kritikájára. A fenntartható fejlődést a ‘fügefalevélhez’ (*fig leaf*) hasonlító kép igen találó, mivel pontos kritikával illetik a szerzők az elv megjelenését egyes dokumentumokban, miközben a jogalkotók valós célja éppen a „környezet korlátlan kiaknázása” (39), és e szándék elfedésére alkalmas lehet, ha egy szerződésben vagy belső jogi normában szerepeltetik a pontos jogi tartalommal nem bíró, ki nem kényszeríthető elvet. A recenzens is hasonló véleményen van, a ‘fenntartható’ mint jelző ma már lényegében egyfajta fosztóképzővé vált, és valójában éppen az utána következő szó tartalmát árnyalja, noha nominálisan meglehetősen előremutató és jövő-orientált, prudens jelentést kölcsönözne a főnévnek. E folyamat sajnálatosan az elv több évtizede tartó erodálódásának, tulajdonképpen már inflálódásának egyértelmű jele. Az előbbi trend viszont szoros összefüggést mutat a nemzetközi környezetjog alakulásával is: optimista attitűddel is legfeljebb csak a nemzetközi környezetjog stagnálásáról beszélhetünk, amennyiben az államok környezetjogi jogalkotásának (legyen az államközi vagy állami szinten) eredményeire, illetve leginkább azok hiányára gondolunk. Jelzésértékű, hogy a 2002-es johannesburgi konferencián, vagy a 2012-es ún. Rió+20 konferencián már kötelező erejű nemzetközi dokumentumot sem sikerült elfogadni, és a sajtó nyilvánossága előtt zajló eseménysorozatok szomorúan adták tanúbizonyságát a még jószerivel *soft law*-nak sem minősíthető eredményeknek. Az 1972-es stockholmi konferencia után indult meg a ‘nemzetközi környezetjog aranykora’, amelyet talán az ún. zöld demokrácia-egyezmény, az

aarhusi egyezmény 1998-as aláírása zárt le.⁶ Ezután valódi globális problémákra fókuszáló, univerzális hatályú, vagy erre törekvő, és hatályba is lépő szerződéseket az államok már nemigen alkottak, így joggal említhető, hogy az 1990-es évek vége, a 2000-es évek eleje óta a nemzetközi környezetjog és a fenntartható fejlődéshez kapcsolódó stratégiák legalábbis stagnálnak, valószínűleg nem függetlenek egymástól.

Jól mutatja továbbá ezt a folyamatot az is, hogy a nemzetközi jogi rész sikertörténetei voltaképpen nem is globális, hanem regionális, egyes környezeti elemekhez kapcsolódó nemzetközi szerződések megoldásai. A Mekong-folyó (45–50.), illetve a Tanganyika-tó (51–57.) mint integráns természeti–környezeti rendszerek fenntartható hasznosításait bemutató esettanulmányok rávilágítanak arra, hogy a globális szabályozástól a lokális szint felé haladva egyre nagyobb esély mutatkozik a fenntarthatóság és fenntartható fejlődés valódi lényegének megragadására, pontos jogi tartalommal való megtöltésére eset-specifikusan. Főleg ez olyan esetekben szembetűnő, ahol azonos földrajzi fekvésű államok egy határmenti természeti elem (folyó, tó, erdő, etc.) megóvása, megőrzése és fenntartható hasznosítása céljából együttműködésre és érdemi, gyakorta elodázhatatlan lépések megtételére vannak utalva.

A Nemzetközi Bíróság gyakorlatában az elmúlt 20 évben több jelentős környezeti tárgyú ügy is megjelent, ezek közül két jelentős esetet idéz a 3. fejezet, mégpedig a magyar vonatkozású *Bős–Nagymarosi vízlépcső ügyét* (57–64.) és a környezetjog szempontjából különös fontossággal és számos előremutató bírósági megállapítással bíró, Argentína és Uruguay közötti ún. *papírmalom-ügyet* (65–70.).⁷ A kötet kéziratának lezárására minden bizonnyal 2014 márciusa előtt került sor, mielőtt a Nemzetközi Bíróság kihirdette ítéletét az Ausztrália és Új-Zéland által Japán ellen indított peres eljárásban, az ún. *bálnavadászat-ügyben*.⁸ Az ügyet a környezetjogászok sikerként könyvelik el, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a hágai bírói fórum – a papírmalom ügyében hozott ítélethez képest – óvatosabban fogalmaz a fenntarthatóság (pontosabban: fenntartható kiaknázás, ang.: *sustainable exploitation*) kérdésében. Az eset alapja, a hivatkozott joganyag persze más, így tendenciát nem érdemes ebből levonni, mindenesetre 2014. március 31. után a fenntarthatóság kérdésében releváns esetjog körébe immáron a csendes-óceáni bálnavadászat ügyében hozott ítéletet is bele kell sorolni. Érdemes viszont figyelni arra, hogy további, függőben lévő ügyekben (pl. a Nicaragua és Costa Rica közötti ügyben, a *San Juan folyó melletti út építése* kapcsán⁹) milyen irányt vesz a Bíróság ítélkezési gyakorlata, és egyes környezetjogi elvek kapcsán milyen általános jellegű megállapításokat tesz.

⁶ A környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló, Aarhusban, 1998. június 25-én elfogadott egyezmény. Magyarországon kihirdette: 2001. évi LXXXI. törvény.

⁷ Ezeket ld. *Gabčíkovo–Nagymaros Project* (Hungary/Slovakia), Judgment, I.C.J. Reports 1997. 1–84. és *Pulp Mills on the River Uruguay* (Argentina v. Uruguay), Judgment, I.C.J. Reports 2010. 1–107.

⁸ Ld. *Whaling in the Antarctic* (Australia v. Japan: New Zealand intervening), Judgment, I.C.J. Reports, 2014. 1–73.

⁹ Ld. *Construction of a Road in Costa Rica along the San Juan River* (Nicaragua v. Costa Rica), *Proceedings joined with Certain Activities carried out by Nicaragua in the Border Area* (Costa Rica v. Nicaragua) on 17 April 2013. <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=1&k=7f&case=150>

Az uniós jogi 4. fejezetben az olvasónak aligha támadhat hiányérzete, az lényegében teljes katalógusát adja az integráció során elfogadott első vagy másodlagos, a téma szempontjából releváns jogforrásoknak. Kiválóan rámutat azon stratégiákra is, amelyek komplex stratégiaként a fenntarthatóság megvalósítását tűzték ki célul, de általánosságuknál, absztraktságuknál és nem kötelező jogi erejüknel fogva vajmi kevésbé alkalmasak a fenntarthatóság lényegének megértéséhez. Mind a 2000-ben megfogalmazott Lisszaboni stratégia, mind az elérendő célokat 2020-ra megfogalmazó kezdeményezések (*Europa 2020* és *Environment Action Programme to 2020*) tovább bővítik a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos enigmatikus jelentéstartalmat.

A fenntartható fejlődés jogtudományi vizsgálatáról szóló 5. fejezet (121–145.) rendszertanilag talán máshová is elhelyezhető lenne (pl. mindjárt a fejlődéstörténet és az etikai vízió után), azonban érezhető és persze indokolható a szerzők azon törekvése, hogy a normatív részek után, de még a *public choice* vonatkozású fejezetek előtt jelenjen meg, mivel a normatív háttér bemutatása révén interpretálhatóak az egyes reprezentatív szakirodalmi vélemények.¹⁰ A fejezet egyik legértékesebb része a magyar nyelvben is immáron meghonosodni vélt ‘reziliencia’ (angl.: *resilience*) fogalmának bemutatása (134–141.), amely egyfajta társadalomtudományi hangsúly-eltolódás lehetőségét is magában foglalja. Az eredetileg a szociológia területéről indult, társadalmi alkalmazkodóképességet vizsgáló módszer ugyanis megkérdőjelezheti a fenntartható fejlődés eredeti eszméjét, és a kérdéskör vizsgálatát a változó környezethez való közösségi–társadalmi reakció és alkalmazkodási stratégiák felől közelíti meg. Nem kétséges, hogy a továbbra is döntően csak szociológiai eszköztárral felvértezett, szinte kizárólag tudományos-elméleti szinten létező reziliencia ugyanakkor hatással lehet hosszabb távon a politikai döntéshozatalra és jogalkotásra; talán nem túlzás azt sem állítani, hogy e társadalomtudományi kihívás a 21. század környezetjogi és környezetpolitikai gondolkodásának egyik legfőbb mozgatórugója lehet. Ehhez azonban a reziliencia képviselőinek egy megfelelő jogi fogalom- és eszközkészletet is találniuk kell, amely azonban normatív alapok nélkül nem fog menni.

A közösségi döntések (*public choice*) kérdésköréről szóló 6. és 7. fejezetek egyértelműen a johannesburgi hármas tagolás (környezet–gazdaság–társadalom) *gazdasági* pillérét jelenítik meg, tekintve, hogy a fejezetek fókusza egyrészt a nemzetközi környezetjogi kötelezettségek végrehajtásának és kikényszerítésének kérdésköre, az ezek mögött megbúvó állami érdekek és joggazdaságtani vizsgálatok számbavétele. Másrésztől rendkívül fontos a kormányzatok érdekeit feltáró, közösségi döntések elméletén alapuló 7. fejezetnek a politikai piacról, a választók preferenciáiról szóló részeinek alapos ismerete, mivel nem kétséges, hogy a választók érdekeit szem előtt tartó kormányok nemzetközi kötelezettség-vállalásainál e döntés-elméleti megközelítés segíti megismertetni az olvasót a fenntarthatóság kérdéskörénél tapasztalt ‘tartózkodó’ állami magatartások magyarázatára.

¹⁰ Ezek közül az egyik legjelentősebb, Nico Schrijver írása a fenntartható fejlődésről. Ld.: SCHRIJVER, Nico: *The Evolution of Sustainable Development in International Law: Inception, Meaning and Status*. Leiden/Boston, Martinus Nijhoff, 2008. 1–265.

Nem túlzó állítás, hogy a fenntartható fejlődés jogi fogalmának hiánya a jogalkotók közösségi döntés-elméleti megfontolásán alapul elsődlegesen, mivel a két utolsó fejezetben taglalt, *public choice* körébe tartozó kérdések (legitimációs bázis, prioritás-kijelölés, közvetlen kikényszerítés problémái, együttműködés, aktorok szerepe, etc.) miatt a fogalom politikai horizontja sem egyértelmű, határai pedig politikai érdekek mentén képlékenyek.

3. Összegzésként megállapítható, hogy a három szerző olyan tudományos kontribúcióját veheti kézbe az olvasó, amely pontos képet fest a fenntartható fejlődés, és általában a fenntarthatóság koncepciójának inherens anomáliáiról, amelyet mind a jogi-jogtudományi sajátosságok, mind pedig a közösségi döntések elmélete(i) magyaráznak, mi több, ezek eredője gyakorta azonosnak is tekinthető (ld. 7. fejezet). A három megközelítés és kutatói profil, de különösen a *public choice* mint szemléletmód megjelenítése még a nemzetközi tudományos diskurzusban is unikálissá teszi a kötetet, így a hazai jogtudomány kivételes hozzájárulása ez nemcsak a szorosan vett környezetjogi, környezetpolitikai és környezetgazdaságtani kutatásokhoz, hanem általánosságban a társadalomtudományi kutatások multi- és interdiszciplinaritására is kiváló példaként hozható fel.

Még ha a fenntartható fejlődés pontos jelentéstartalma nem is ismert, és ennek okai szinte kivétel nélkül fellelhetők a könyvben, viszont bizonyítást nyert a Nemzetközi Bíróság akkori alelnöke, *Weeramantry* bíró által a Bős–Nagymarosi vízlépcső ügyében írt párhuzamos indoklásban megjelenő nézet, miszerint „a fenntartható fejlődés elve, véleményem szerint, ma már a modern nemzetközi jog integráns része.”¹¹ *Weeramantry* bírónak igazat adhatunk, ha nem is 1997-ben (amikor a Bős–Nagymarosi vízlépcső ügyében megszületett az ítélet), de 2014-ben mindenképpen. Az eltelt 17 év bebizonyította, hogy a fenntartható fejlődés az elvek szintjén valóban része már a nemzetközi (környezet)jognak, noha pontos jelentéstartalmát igen nehéz megragadni. A könyv olvasásával azonban minden bizonnyal közelebb kerülünk ennek megértéséhez, ezért jó szívvel ajánlható a három szerző által jegyzett impozáns kötet.

KECSKÉS Gábor

¹¹ *Separate Opinion of Vice-President Weeramantry*, 89. Ld.: <http://www.icj-cij.org/docket/files/92/7383.pdf>